

**Isocrates and the Culture of Discourse****Cristinel Munteanu¹**

Abstract: In this article, I aim at presenting and commenting on a series of interesting ideas discovered in Isocrates' ancient discourses, precisely those ideas referring to the importance of language for man in general, seen as a social being. In this regard, one should notice the specific meaning he gave to the Old Greek term *philosophia*, understood as 'the culture of discourse'. In other words, I will try to prove that Isocrates' rhetorical work deserves more appreciation from the specialists or researchers who deal with linguistic ideas and problems of philosophy of language.

Keywords: Isocrates; philosophy; rhetoric; culture of discourse; language

Isocrate și cultura discursului**1. Preliminarii**

De obicei, atunci când este (rareori) menționat, Isocrate (436-338 î.Hr.) este pus în legătură cu vechea retorică. Într-adevăr, acest longeviv rival al lui Platon a fost un remarcabil profesor de retorică și un faimos scriitor de discursuri (adică un logograf). Pentru ambele îndeletniciri, el s-a bucurat de o mare apreciere în epoca sa, ba chiar și mai târziu, de vreme ce multe dintre textele lui au supraviețuit trecerii timpului ajungând până la noi. Isocrate nu a fost însă și un practicant al oratoriei, deoarece (dacă este să dăm crezare mărturisirilor sale) avea o voce slabă și era foarte timid, nefiind deloc încântat de perspectiva de a vorbi în public (vezi,

¹ Professor, PhD, Faculty of Communication and International Relations, "Danubius" University of Galati, Romania, Address: 3 Galati Boulevard, 800654 Galati, Romania, Tel.: +40.372.361.102, Fax: +40.372.361.290, Corresponding author: cristinel.munteanu@univ-danubius.ro.

de exemplu, *Panathenaicus*, §10, în Isocrates, 2004, p. 173). În orice caz, discursurile lui conțin și pentru specialiștii de astăzi o serie de idei interesante referitoare la importanța limbajului pentru omul în genere, ca ființă socială ori ca membru al unei comunități/cetăți. Cu alte cuvinte, ceea ce vreau să transmit cu acest prilej este că Isocrate ar merita mai multă atenție din partea celor preocupați de ideile lingvistice și, mai ales, de filosofia limbajului¹.

2. Pe linia unei tradiții „filosofice”

Firește că Isocrate, ca fost discipol al sofistului Gorgias, continuă în mod cert o tradiție de prețuire a limbajului în general sau, cel puțin, a discursului (ca *logos*). În *Elogiul Elenei* (§8), Gorgias declara următoarele: „Discursul [*logos*] este un stăpân puternic, care duce la împlinire cu un trup foarte mărunț și aproape de nevăzut o lucrare pe de-a-ntregul divină, căci el are puterea de a pune capăt fricii, de a îndepărta jalea, de a trezi bucurie, de a spori mila.” (Gorgias, 1984, p. 475).

2.1. După cum voi arăta mai departe, și Isocrate împărtășea convingerea că *Logos*-ul are atributele unei divinități. Pe de altă parte, însuși Aristotel dădea semne (în *Politica* și îndeosebi în *Retorica*) că a preluat – sau, măcar, că era de acord cu – unele idei vehiculate de Isocrate, deși bătrânul retor se situase întotdeauna în tabăra opusă școlii filosofice a lui Platon.

2.2. De altfel, *à propos* de „filosofie”, se cuvine să precizăm că vechiul termen grecesc *philosophia* (legat dintru început, indubitabil, tot de un soi de înțelepciune) avea o semnificație diferită la Isocrate. Spre deosebire de Platon (care i-a fixat termenului *filosofie* accepția curentă), Isocrate înțelegea prin *philosophia* ‘cultura discursului’, adică o educație de tip retoric (*he ton logon paideia*) menită să ducă la utilizarea înțeleaptă a limbajului, pentru a ajuta la consolidarea și buna funcționare a statului.

¹ Acest articol reprezintă, la bază, o lucrare pe care am prezentat-o (cu același titlu) la The 18th Edition of the International Conference “European Integration. Realities and Perspectives” (Danubius University of Galați, May 19-20, 2023).

3. Facultatea limbajului

De departe, cel mai relevant loc din opera lui Isocrate în care este tratată tema limbajului se găsește într-un discurs (redactat într-o fază mai timpurie a carierei marelui retor) intitulat *Nicocles*. Este vorba de câteva paragrafe (§5-9), pe care Isocrate însuși (pentru a le sublinia însemnătatea) le va relua *mot-à-mot*, aproape integral, într-o lucrare târzie, de bilanț, *Antidosis* („Asupra schimbului de bunuri”, §253-257). Întrucât avem la dispoziție o traducere românească a acestor pasaje din *Antidosis*, voi reproduce aici versiunea în cauză.

3.1. Mai întâi, Isocrate evidențiază facultatea limbajului („arta de a vorbi”) ca diferență specifică a omului în raport cu animalele (necuvântătoare): „Prin urmare, cu privire la arta de a vorbi, trebuie să avem aceeași părere ca și asupra celorlalte preocupări și să nu judecăm în chip diferit lucruri asemănătoare și nici să arătăm dușmănie față de acea facultate naturală a oamenilor din care izvorăsc cele mai multe binefaceri. Într-adevăr, așa cum am mai spus, în ceea ce privește celelalte însușiri pe care le avem, noi nu ne deosebim întru nimic de animale, ci suntem chiar inferiori multora dintre ele prin forță și prin alte avantaje date lor de natură.” (Isocrate, 1969, pp. 201-202). După cum se știe, cu argumente suplimentare, aceeași idee va fi expusă și de Aristotel în *Politica* (I, 2, 1253a).

3.2. În paragrafele următoare, Isocrate concentrează mai multe idei excelente, anticipând nu doar chestiuni pe care le va discuta Aristotel, ci și unele aspecte pe care le va expune (abia în secolul al XX-lea) gânditorul american John Dewey. Sunt indicate limpede atât rolul esențial al limbajului ca bază a sociabilității omenești, cât și contribuția fundamentală a limbajului la formarea conștiinței morale (*cf.* și Munteanu, 2017, pp. 107-110): „Datorită faptului că ne-am născut cu însușirea de a ne convinge unii pe alții și de a face să răsară în fața ochilor noștri obiectul hotărârilor noastre, prin aceasta nu numai că am ieșit din viața sălbatică, ci, strângându-ne la un loc, am întemeiat cetăți, am stabilit legi, am descoperit artele. Aproape că în tot ce am născocit, numai limbajul este acela care ne-a îngăduit să ducem lucrurile la bun sfârșit. Căci limbajul a statornicit ce este drept și ce este nedrept, ce este rău și ce este bine, și dacă n-ar fi existat o demarcație între aceste două noțiuni, n-ar fi fost cu puțință să locuim unii lângă alții. Cu ajutorul limbajului dovedim vinovăția celor vicleni, iar pe cei buni îi laudăm. Prin limbaj educăm sufletele celor neînvățați și punem la încercare inteligența. Căci noi

socotim că vorbirea aleasă este semnul cel mai sigur al unei judecăți drepte. Un discurs adevărat care dovedește respectul legii și dreptății este imaginea unui suflet bun și în care te poți încrede. Cu ajutorul limbajului noi discutăm chestiunile controversate și cugetăm asupra lucrurilor necunoscute, căci argumentele cu care convingem pe alții sunt aceleași de care ne folosim atunci când cugetăm. Noi numim buni oratori pe cei ce pot să vorbească înaintea mulțimii și socotim buni sfătuitori pe cei care în diferite probleme chibzuiesc în sinea lor în chipul cel mai nimerit. Dacă trebuie să vorbim pe scurt despre puterea limbajului, vom constata că nimic din ceea ce a zămislit gândul omului n-ar putea exista dacă n-ar fi limbajul. Limbajul este călăuză tuturor faptelor și gândurilor noastre și cei care au mai multă judecată cu atât mai mult știu să se folosească de limbaj” (Isocrate, 1969, pp. 202-203)¹.

3.3. Este interesant că în discursul anterior, *Nicocles*, secvența inițială conținea în plus (la finalul celor de mai sus) o frază realmente semnificativă în care Isocrate declara că oamenii care disprețuiesc educația și cultura discursului ar trebui să fie tratați („să fie urâți”) la fel ca aceia care păcătuiesc („aduc blasfemii”) împotriva zeilor: “Accordingly, one should hate those who dare to inveigh against educators and philosophers just as much as those who sin against the gods” (Isocrates, 2000, p. 71); sau (într-o altă tălmăcire englezească): “Therefore, those who despise education and culture must be hated just as we hate those who blaspheme against the gods” (Jaeger, 1944, pp. 89-90)². De altminteri, renumitul cercetător al culturii antice greco-latine, Werner Jaeger, a fost (se pare) cel dintâi care a remarcat că extraordinarul fragment din *Nicocles* (§5-9) reprezintă, de fapt, un veritabil imn (chiar și din punct de vedere compozițional) adresat *Logos*-ului, văzut ca o divinitate capabilă să creeze întreaga cultură: “I do not know whether it has ever been observed that it is actually a *hymn* written in lofty prose, and fully worked out in the severely formal patterns of poetry. If we closely examine the various statements made by Isocrates about the nature and effects of speech, we can see from their peculiar form that they are simply glorifications of an entity personified

¹ Am intervenit în traducerea românească, înlocuind peste tot termenul *cuvânt* cu cel de *limbaj*, întrucât (așa cum bine au văzut și majoritatea traducătorilor străini ale căror versiuni le-am consultat), în contextul original, termenul *logos* nu desemnează ‘cuvântul (izolat)’, ci ‘limbajul (în general)’, cel mai adesea, sau (eventual, pe alocuri) ‘discursul’ ori ‘vorbirea’.

² Am recurs la aceste versiuni englezești, întrucât – pentru fraza în cauză – nu avem (până în acest moment) în limba română o traducere autorizată.

as a god. The name of this entity appears part way through the encomium: it is Logos, the creator of all culture” (Jaeger, 1944, p. 89).

4. Cultura discursului

Într-un alt discurs celebru, *Panegiric* (paragrafele §47-50), Isocrate, referindu-se la *filosofie* în accepția ei de ‘cultură a discursului’, subliniază iarăși superioritatea oamenilor față de animale datorită facultății limbajului cu care natura i-a înzestrat. În același timp, el explică gradul înaintat de civilizație la care ajunsese cetatea Atena prin aceea că statul atenian a știut să aprecieze mereu arta vorbirii (retorica și „filosofia”), acordându-le onoarea cuvenită celor instruiți sau înțelepți: „Iar filosofia, care a conceput și a creat toate aceste instituții, care ne-a învățat cum să ne purtăm, care ne-a făcut să fim mai omenoși unii față de alții, care a deosebit nenorocirile izvorâte din neștiința noastră de cele pricinuite de necesitate și ne-a învățat să ne ferim de cele dintâi și să le suportăm cu curaj pe celelalte, această filosofie a fost ridicată de cetatea noastră la mare cinste. Atena a prețuit deopotrivă și arta vorbirii, pe care toți doresc s-o stăpânească, invidiindu-i pe cei care o posedă. Ea știa bine că numai nouă dintre toate ființele natura ne-a acordat cu precădere acest dar și că datorită lui noi ne deosebim de toate celelalte viețuitoare, fiindu-le superioare. Pe lângă aceasta, cetatea noastră vedea că soarta este atât de capricioasă, încât adesea în treburile omenești cei înțelepți nu reușesc, iar cei mărginiți obțin succese și că arta de a compune discursuri frumoase, refuzată spiritelor mediocre, este un dar rezervat spiritelor alese. Tot în privința aceasta, dacă unii trec drept instruiți, iar ceilalți drept neînvățați, ei se deosebesc unii de alții mai ales prin această artă. Ea a mai observat că cei care din prima copilărie au avut parte de o educație liberală nu se fac cunoscuți nici prin curaj, nici prin avere, nici prin alte avantaje de acest fel, ci devin vestiți mai ales prin discursurile lor și că această artă este semnul cel mai sigur al educației noastre și că, în sfârșit, cei înzestrați cu talentul de a vorbi au influență nu numai în cetățile lor, ci se bucură de cinstire chiar și din partea altora. Cetatea noastră, în ceea ce privește filosofia și elocința, s-a situat de multă vreme în fruntea celorlalte cetăți, așa încât discipolii ei au devenit profesorii altora și Atena a făcut ca numele de *eleni* să fie mai curând un simbol al unei civilizații decât să reprezinte un neam. În felul acesta, numele de *eleni* se cuvine mai degrabă atribuit celor ce au privilegiul de a se fi împărtășit din darurile culturii elene decât acelor ce sunt de origine eleni...” (Isocrate, 1969, pp. 137-138).

5. Toleranța etnică motivată cultural

La sfârșitul fragmentului pe care tocmai l-am reprodus, se găsește o altă idee grandioasă (denotând o viziune foarte înaintată pentru acea epocă): aceea de a-i numi *eleni* nu doar pe cei care aparțineau neamului vechilor greci (adică „de același sânge”), ci și pe toți cei care se nutreau din cultura elenă (prin intermediul limbii aferente, desigur). Astfel, vorbitorii de greacă (veche), deși străini prin naștere, se diferențiau în mod hotărât de barbari: „[N]umele de *eleni* se cuvine mai degrabă atribuit celor ce au privilegiul de a se fi împărțit din darurile culturii elene decât acelor ce sunt de origine eleni...” (vezi *supra*, 4.). Câteva secole mai târziu, pe criterii mai puțin rafinate decât cele menționate de Isocrate, romanii vor pune în aplicare o asemenea de idee, conferindu-le titlul de *romanus* tuturor cetățenilor din imperiu.

6. „Scripta manent...”

Cu siguranță, mai există și alte idei valoroase – legate de problematica limbajului în general sau a discursului în special – care pot fi descoperite în opera lui Isocrate¹, însă voi mai aduce în discuție aici doar una, pe care o voi relaționa cu antica formulă latinească *Verba volant, scripta manent*. („Vorbele zboară, cele scrise rămân.”). Astăzi, acest enunț este interpretat în felul următor: cuvintele rostite „zboară”, adică se pierd în aer/eter, în timp ce cuvintele scrise rămân fixate, ca documente, ca legi etc. De la o vreme, unii specialiști susțin însă că la origine lucrurile au stat exact invers și că sensul expresiei era altul: cuvintele consemnate rămân (neputincioase, imobile) pe suportul scrierii (papirus, piatră etc.), în timp ce cuvintele rostite „zboară” peste tot, adică ajung să circule mult mai mult, atingând cercuri mai largi de receptori (sau ascultători). Raportându-ne la timpul acela, în care foarte puțini știau să scrie și să citească, o atare interpretare este, fără îndoială, mai pertinentă (vezi Munteanu, 2019, pp. 253-254; cf. și Munteanu, 2021, pp. 234-235). Interesant este că Isocrate, dimpotrivă, are în vedere puterea de circulație a discursurilor scrise. Evident că este vorba de discursurile excepționale, adevărate

¹ Bunăoară, poate fi menționată, printre altele, și chestiunea „libertății de exprimare”, la care Isocrate face referire într-o înșiruire de sfaturi foarte juste din discursul *Către Nicocles* (§ 28; vezi Isocrates, 2000, p. 163). Cât privește exprimarea în general, în raport cu gândirea, merită reprodus un alt sfat înțelept (și, în acest sens, sunt obligat să recurg iarăși la o versiune în limba engleză) din discursul *Către Demonicus* (§41): “Whatever you are about to say, examine first in your thought, for in many the tongue outruns the intention. Make two occasions for speaking, either when you know the subject clearly, or when there is compulsion to discuss it, for on these occasions alone speech is better than silence; on others, it is better to be silent than to speak” (Isocrates, 2000, p. 27-28).

opere de artă, a căror excelență le asigură nemurirea, ele fiind prin aceasta mai durabile decât monumentele ori decât statuile¹. Aceasta este, totodată, și poziția logografului (cum era și Isocrate), adică a celui care trudește la scrierea unor discursuri cât mai bune, poziție pe care faimosul retor o dă la iveală, de pildă, în textul *Evagoras* (§73-74): „Eu cred, Nicocles, că imaginile concretizate prin reprezentări plastice constituie monumente frumoase ale aducerii aminte, dar eu socot că sunt și mai de preț amintirea atitudinii lui [Evagoras] și amintirea comportării lui spirituale, care se văd numai în cuprinsul discursurilor făurite cu măiestrie. Eu dau întâietate acestor mărturii, deoarece știu bine că oamenii cei mai de vază nu-și fac o laudă din frumusețea lor fizică, fiindcă nu înțeleg să fie laudați decât prin faptele și inteligența lor. De altfel, imaginile rămân în mod obligatoriu numai sub ochii acelorora pentru care au fost făurite, în timp ce discursurile este cu neputință să nu fie transmise de-a lungul întregii Grecii. Răspândite prin conversațiile spiritelor alese, discursurile sunt agreate de aceia a căror aprobare valorează mai mult decât a celorlalți” (Isocrate, 1969, pp. 174-175).

7. În loc de concluzii

În încheiere, voi mai aduce în atenție – pe linia ideii înfățișate mai sus – un aspect mai trist al vieții lui Isocrate. După ce a făcut atâta bine cetății sale Atena, după ce a format (ca profesor de retorică) numeroși oameni politici și oratori (dintre care unii chiar celebri și influenți), Isocrate – în loc să aibă parte de recunoștința atenienilor – a trebuit să treacă, la adânci bătrâneți, printr-un proces intentat de propriul stat, din cauza unui sicofant². Din acest motiv, în apărarea sa, el a scris un

¹ Această idee va apărea mai târziu (cu referire la opera poetică, și nu la activitatea oratorică) și la poetul latin Horatius, prinsă sub forma unui vers (din *Odae*, 3, 30, 1): *Exegi monumentum aere perennius* („Am înălțat un monument mai trainic decât bronzul”). În traducere literară, contextul original este următorul: „Un monument nălțat-am care mai veșnic e decât arama/ Și-atât de nalt cum nu-s înalte nici piramidele regești;/ Pe el nici ploaia rozătoare, nici vânt năpraznic nu-l dărâmă/ Și nu îl vor clinti nici anii ce nu poți să-i socotești.” (*apud* Matei, 1998, p. 83).

² Dat fiind că nu am la dispoziție o traducere românească a acestui fragment (din *Antidosis*, §164-166), mă voi mulțumi cu o versiune engleză: “At present Athens takes such pleasure in oppressing and denigrating respectable people, allowing the wicked to speak and act as they want, that Lysimachus, who has chosen to make his living from sykophancy and from doing harm to some citizen each day, has come before you to accuse me. But I, who have never done anyone any wrong, have kept away from sykophancy, and have instead benefited from foreigners, who think they have been treated well, find myself in this great peril, as if I have done something terrible. Those who have any sense should pray to the gods that most of our citizens could have this ability to take money from foreigners and with it make themselves useful to the city, as I have done. Among the great absurdities in my situation, the worst would be if those who had given me money were to be so grateful that even now they continue to watch out for me, whereas you, on whom I have spent my resources, were to punish me. It would be even more terrible if our ancestors honored the poet Pindar for just a single

amplu discurs, *Antidosis* (vezi §7), cu gândul că acesta va transmite o imagine mai corectă despre sine: „Chibzuind așa, am ajuns la concluzia că nu voi obține acest rezultat [= reabilitarea; n.m., Cr.M.] decât dac-aș scrie un discurs care să constituie o imagine a gândurilor și a vieții mele. Speram, ca în felul acesta, faptele ce mă privesc pe mine vor fi mai bine cunoscute și că acest discurs va constitui pentru mine un monument mai frumos chiar decât o statuie de bronz.” (Isocrate, 1969, p. 183).

Referințe bibliografice

Gorgias (1984). *Elogiul Elenei*, în Banu, I. (coord.). *Filosofia greacă până la Platon*, Vol. II, Partea a 2-a. București: Editura Științifică și Enciclopedică, pp. 473-478.

Isocrate (1969). *Pagini alese din oratorii greci*. Vol. I: *Andocide. Lisias. Isaios. Isocrate*, Antologie, note biografice și traducere de Andrei Marin. Prefață și note explicative de Maria Marinescu-Himu. București: Editura pentru Literatură.

Isocrates (2000). *Isocrates I*, Translated by David C. Mirhady and Yun Lee Too. Austin: University of Texas Press.

Isocrates (2004). *Isocrates II*, Translated by Terry L. Papillon. Austin: University of Texas Press.

Jaeger, W. (1944). *Paideia. The Ideals of Greek Culture*, Translated from the German Manuscript by Gilbert Highet, Volume III: *The Conflict of Cultural Ideals in the Age of Plato*. New York – Oxford: Oxford University Press.

Matei, V. (1998). *Dicționar de maxime, reflecții, expresii latine comentate*. București: Editura Scripta.

Munteanu, Cr. (2017). Despre relația dintre limbaj și principiul oikeiopraxiei la Platon. *Philologica Jassyensia*, nr. 25, pp. 107-119.

Munteanu, Cr. (2019). Expresii resemantizate. *Limba română*. București. LXVIII, nr. 2, pp. 249-256.

Munteanu, Cr. (2021). Spoken Language vs. Written Language in John Dewey's Philosophy. *EIRP Proceedings*. Galați: Galați Danubius University Press, vol. 16, pp. 233-236.

expression in which he named Athens 'the bulwark of Greece', gave him the title 'friend of the city' (*proxenos*), and granted him a gift of ten thousand drachmas, while I, on the other hand, who have praised the city and our ancestors much more finely, should be unable to live the rest of my life safely.” (Isocrates, 2000, pp. 236-237). După cum se poate lesne observa, nici în acele timpuri Isocrate nu putea fi „profet” în țara lui...